

fujkyk th d dk0; e lkekftd pruk

* fot; y{eh 'kkL=h

Received
25 March 2017

Reviewed
30 March

Accepted
09 April 2017

eu"; ,d lkekftd ik.kh g] mldk lekt l foyx gkdj thou ;kiu djuk dfBu ga viu
lx&l kfk;k e jgu dh vuokf'kd lgt ioRr ekuo e g tk ml lenk; fuek.k d fy, ifjr djr
ga eu"; dh ,d LokHkkfod ioRr g fd ml iR;fk : i l dNfl [kk;k tk, rk og ml xg.k ugh djr,
ftruk viR;fk : i l iklr lh[k dk xg.k djr ga ;gh dkj.k g fd lkfgR; }kj fn; x; lh[k 0; fDr
d fy, lgt xkg; gkr ga lkfgR; dkj lekt dk ;FkkFk fp= rk iLrr djr gh g lfk gh og exn'ld
dh Hkh Hkfedk fuHkkRk ga fujkyk th dk thou fo'kerkvk] R;kx] riL;k] cfynku vkj ik : "k dh dgkuh
ga vkReR;kx] Igu'khyrk] /k;] njnf'krk vkj l;e t l x.kk dk l xg dj fujkyk th u tk fn;k] og
ljkuh; ga mUgu viu lkfgR; dkj gku dk dr0; Hkyh&Hkkfr fuHkk;k ga mUgu viuh jpukvk e
lkekftd leL;kvk dk mtkxj djd bld fujkdj.k dk tk ex fn[kk;k g ml l ykxk dk voxr djku
gh iLrr 'kk/k i= dk mnn'; ga iLrr v/;;u e fujkyk th d dk0; u fufgr lkekftd fpu d
cgfo/k i{kk dk fo'y"K.k iLrr fd;k x;k ga i= eyr' fo'y"K.k.kkRed 'kk/k v/;;u ga ft le fujkyk th
d dk0; e lkekftd pruk dk fo'y"K.k fd;k x;k ga fujkyk th dh dk0; dfr;k dk 'kk/k v/;;u dk
ie[k vk/kk] cuk;k x;k ga v/;;u l lcfkr rF;k dh tkudkj fujkyk dh dk0; dfr;k ,o
vkykpukRed xFkk }kj iklr dh xb ga

lkekftd nfV l fujkyk lkfgR; dk ;xUrdkj
egRo ga viu ifr fd; x; fojk/k dk lgdj Hkh mUgu
i.M&ijfgrk] lkekftd i thif; k Hkh dk [kydj
fojk/k fd;k] tk vkt gekj fy, gkfudkj d g] lfk gh
ml ikphu dh i'kflr dh tk vkt ge ij.kk inku
djr ga bl idkj lkekftd leL;kvk d ifr lpruk
d dkj.k fujkyk egk dfo gh ugh vfir ;xfuekrk dfo
Hkh ga

Nk;koknh ;x ,d ,lk ;x ga ft l lkfgR; dh nfV
l le} dgk tk ldrk ga blh ;x u ge ilkn] ir]
egknokh rFkk fujkyk t l egku lkfgR; dkj inku fd;A
;pkjk ,l lcy dk0; LrEHk g ftu ij Nk;kokn dk
ln<Hkou [kmk gvka blh ;x e LopNUnrkoknh dfork
dh lFV l tk ;xUrdj mifLFkr gvkl mldk J;
fujkyk dk gh vf/kd ga fujkyk dh 0;kid lonuk u

mUg ekuorkoknh cuk;k rFkk ØkUrdkj ,o foægh
0;fDrRo u LopNUnrkoknh bu l Hkh d lfeefyr iHkko
l dfo u dfork d {k= e doy Økfr gh ugh dh] vfir
fuek.k vkj lFV dh vfHkuo Hkfe;k Hkh iLrr dhA
fujkyk dk0; e Nk;koknh iexhr g] jkVie dh vfHko; tuk
dju oky xhr g] ekrHkfe dh onuk, o mnck/ku g]
vk/;kfRed pruk] jgL; o fuPNy Hkfr l ifjr Hkkod
Hkfrxhrg rFkk 'kk"K.keDr lekt dh l dYiuk Hkh ga
oreku e ekuo lekt fofHkuu /ke] tkfr o oxk e
cVk gvka vFko; oLFkk Hkh vLr&0;Lr gk xb ga turk
dk rhu&pkFkkb Hkx tk e/;e vFok fuEu ox d vrxr
vkrk g] Hk[kk ej jgk ga

Be/;&ox df"K&0;g dh rjg 'k} LokFkk l xLr ga
vFk&nL; mPp ox /ku&eu l vU/kk gk jgk ga lkjk
thou v}eU;rk vkj vU/k yky l l dki jgk ga m/kj

* lgt;d ik/kid] fgluh jk-xk-'kk l- LukrdkRrj egk-vfEcdij] l jxtk

fujkyk th d dk0; e lkekftd pruk/ 63

ckf}d nfV l vkt lekt d pkj ox feyr g &, d
cf}&ik.k ox] n ljk /ke&ik.k ox] rh ljk jktuhfrd ox
vkj pkFkk ox mu uo f'kf{krk dk g ftudk dkb fuf'pr
nfVdk.k ugh g] tk fopkjghu thou 0; rhr djr gA
bue igyk ox rd[k] oknk vkj fl}krk d tky e my>k
gvk gA n ljk /ke&ik.k ox /ke dh vkRek dk ey mld
LFky : ik] jhfr&uhfr vkj 'kk[kk iFkk l vx ugh c<
ikrkA jktuhfrd ox thou d jpukRed dk; k dk NkM
/olkRed dk; k e viuh lkjh 'kfDr yxk jgk gA jg x; k
pkFkk ox] mle l kpu dh 'kfDr gh ugh gA uo f'k{kk
u ml i.k.r% HkkX; oknh cuk fn; k gA mld ikl; g&L=h]
/ku] in] ekuA cl bld vx mldh pruk dh xfr ugh
gAp¹

Mk- uxUæ dk mi; Dr er vkt lekt dh n'kk dk
ley i; o{k.k iLrr djrk gA fujkyk d n[kn vr dk
dkj.k Hkh vkt d lekt dh; gh foMEcuk rFkk fo'kerk
FkhA mUgu ft ruh lelo; dh bPNk idV dh] vudrk
d txr e mruh gh mudh vogyuk gbA vkt oKkfud
ixfr okLro e fo'o dk vfr 'kh?k [k.Mu djuk ek= gA
e.Mu dju l mldk dkb ljdkj ughA ekuo] ekuo
u jgdj ie cu x; k g&

glr g tMokn xLr] ir T; k ijLij]
fodr u; u&e[k] dgr g, vrhr Hk; dj]
Fkk ekuo d fy,] ifrr Fkk ogk fo'o eu]
viV] vf'kf{kr] ou]] gekj jg cu/kx.kA²

oreku; x 0; fDrokn dk; x gA eukfoKku dh Hkk'kk
e; g; x vg d ikcY; dk; x gA LokFk d o'khHkr
gkdj; g vge l lkj d fouk'k dk dkj.k curk gA
fujkyk dk vge LokfHkeku dk i; k; gA fujkyk th foæg
d dfo Fk ftudk vFk; g ugh dh mUg foæg dju dh
lud FkhA lekt d fd lh vox.k dk fNikuk ugh tkur
FkA og mldh tM m[kkM nuk pkgr FkA eu"; lkekftd
ik.kh g] mldk lekt l vyx gkdj thou; kiu djuk
dfBu gA viu lx lcf/k; k d lkFk jgdj lenk;
fuek.k djuk mldh lgt iofrr gkrh g] ijr, d gh
?kj e jgdj iR; d ekuo dh Hkkouk, vyx gk rk ifjokj
fc[kju dh l Hkkouk gkrh gA blgh Hkkoukvk d lkFk dN
lkekftd eKU; rk, o e; knk, fufer gb rFkk ekuo dk
bld vulkj dk; dju dk vkn'k feykA; gh e; knk,

eu"; dk i'k cuu l jkdrh gA fdUr vR; f/kd dBkj
gku ij; e; knk, cu/ku cu tkrh g] rc foo'k dfo dk
blg rkMuk iMrk gA og mRrft r gk tkrk g vkj efDr
dh; ktuk, cukrk gA og dk0; d cu/kuk dk Hkh Lohdkj
ugh dj l drk &

Bogh rkM cu/ku NUnk dk fu: ik; p
vFkok

Buo xfr] uo y;] uo rky NUn uoAp³
o ukjh dk Hkh cu/kueDr djku d i{k e Fk] o bl
rF; l ifjfr Fk fd dkeykxh ukjh d dBkj : i /kkj.k
fd; fcuk dY; k.k ugh] vr% Bdj e[kyk e.M ekykvk
l cu eu vfHkjkek dh bPNk djr FkA; kfxuh Bfo/kokp
dh dBkj l k/kuk d lEe[k lk/kd dfo Hkh J) k l vour
gA m l n[k; gh g fd bl ukjh d vlhe n[k dk dkb
tkuuk dk i; Ru ugh djrk rFkk dkb mldh lguHkfr
dk lxh ugh curk &

og b"Vno d efng dh itk&lh
og nhif'k[kk&lh 'kkUr] Hkko e yhu]
og Øj dky rk.Mo dh Lefr j[kk&lh]
og VV r: dh NVh yrk&lh nhu]
nfyr Hkkjr dh fo/kok gA⁴

pru dfo dh nfV l lekt dk dkb vx ugh
cprkA T; kfr" k fo|k lekt d fy, , d dyd g] tk
eku eLr"d dk foodghu dj nrh gA eu"; viu
HkkX; dk fuekrk Lo; gkrk gA dfo fujkyk u viu gh
thou l , d mnkgj.k iLrr djd T; kfr" k dk fo|k dh
J.kh l fudky fn; k g&

i<&fy[k g, 'kHk nk foog]
glrk Fkk eu e cMh pkg
[kf.Mr dju dk HkkX; vd
n[kk Hkfo"; d ifr v'kd⁵

fujkyk dh jpukvk e vud idkj d Hkko ik; tkr
gA dgh vk; kfRedrk g rk dgh foiUuk d ifr
lgkuHkfr vkj lEonuk rk dgh lkekftd : f<; k dk
fojk/kA bykgckn e iRFkj rkmrh efgyk ij fy[kh
mudh dfork vkt Hkh lkekftd; FkkFk dk vkbuk gA
lmd d fdukj iRFkj rkmrh L=h dk j[kkdu mudh
dk0; pruk dh lokPprk dk n'kkrk g&
og rkMrh iRFkj

64 / fujkyk th d dk0; e lkekftd pruk

n[kk ml eu bykgckn d iFk ij
og rKMrh iRFkj
dkb u Nk;knkj iM
og ft ld ry cBh g;h Lohdkj ⁶
blh idkj fHk[kkjh ij mUgku fy[kk&
iV ihB nkuk feydy g ,d
py jgk ydfV;k Vd
eVBh ij nku dk] Hk[k feVku dk
eg QVh ijkuh >kyh d Qykrk ⁷
fujkyk d dk0; e lkekft d fofo/k i{kk ij 0;X;
feyrk gA BddjeRrkp , l h gh jpuk gA ;g jpuk dfo
dh lkekftd pruk] ;FkkFk nf"V] ixfr'khy fopkj/kkj k
rFkk 0;X;ofRr dk ifj.kke gA dfo ,d , l vkMEcjghu
lekt dh dYiuk djrk g ft le ox l?k" k dk LFkku
ugh] ft le l jyrk g] ijLij l gkuHkfr gA ox lketL;
gh ft ld k vk/kkj gA
BrkMrh iRFkj] bHk[kdp bR;kfn ox 0;oLFk dh fo"kerk

dk Li"V d jrh gA dfo le> ugh ikrk dh jDr l Hkh
dk yky g] fQj Hkh vej&xjhc dk HknHkko D;k \ ,d
vkneh xeh dh >y l rh /ki e iRFkj rKM rFkk nljk
okrkudfyr dej e vkjke dj&, l k D;k gkrk g \
n'k dh vFk0;oLFk e rFkk vFk d vU;k;i.k forj.k
d dkj.k dfo viu thou e vlr"V jgA mld
n[kh&Dy'ke; thou dh e[;r" ;gh foMEcuk /kU; \
e fir k fufkd Fkk]
rj fgr dN Hkh dj u ld kA⁸
okLro e dfo d fufkd ¼deghu½ gku dh ugh
vfir vFkgu gku dh lpuk nrh gA vf/kdrj turk
blh vlurfyr vFk 0;oLFk d itk e tdmh gb
rMQMk jgh gA
dfo dh vkrfjd bPNk g fd vkfkd leUo; gk]
ox&0;oLFk nj gk] f'k{k dk i l k gk rFkk /kkfed
lxBu gA Bejk vf/kok l dgk g \b dk ekuorkokn dk
lUn'k tc xtxk rc l l k dh l Hkh leL;kvk dk
lek/kku Lor" gk tk;xkA

lUnHk %

- 1- Mk- uxUæ] fopkj vkj foopuk] iFke lLdj.k] i-&73
- 2- vij k ¼rrh;k ofRr½] i-&151
- 3- 'kek] jkefokl % jkefojx] ykdHkkjrh idk'ku] 1995] i-&75
- 4- xhfrdk] prFk l-] i-&110
- 5- 'kek] jkefokl % jkefojx] ykdHkkjrh idk'ku] 1995 i-&79
- 6- 'kek] jkefokl % jkefojx] ykdHkkjrh idk'ku] 1995 i-&118
- 7- ifjey] v"VekofRr] i-&115
- 8- 'kek] jkefokl % jkefojx] ykdHkkjrh idk'ku] 1995 i-&90

